

Drvarska operacija i pripreme za veliki marš

(25. maj -17. jul 1944)

Maj 1944. godine se za 1. ličku proletersku brigadu završio u razbijanju desantnih njemačkih snaga u Drvaru i u obračunima s pješadijskim i moto-mehaniziranim grupama, koje su, u operaciji »Rösselsprung«, s lijeve obale Une, iz Like, i iz Bihaća prodirale prema Drvaru. Uoči desanta, poslije kojeg će nastati ona uvijek pjevana pjesma o borbi »kod Drvara« kad je »Šesta lička spasila Maršala«, bataljoni 1. brigade su bili »na liniji Mali Cvjetnić - Veliki Cvjetnić - Očigrije - Kulen-Vakuf. Jedinice su se »odmarale, sređivale, izviđale neprijatelja i utvrđivale«. ¹⁰⁴² Zadatak: onemogućiti prodor prema Drvaru s pravca Lapac - Doljani - Martinbrod i dolinom Unca, a i od Kulen-Vakufa. »Božidar Adžija« se upravo bio s položaja kod Lapca vratio u sastav brigade. Komandant divizije Đoko Jovanić je, naime, procijenio po vijestima o pokretu neprijateljskih trupa, da Nijemci pripremaju ofanzivu, pa je 23. maja naredio Milanu Šijanu da sve jedinice 3. brigade privuče u Trubar, u drugi divizijski ešelon, i da se 1. i 2. brigada utvrde na desnoj obali Une (2. brigada južnije od 1, u Dolovima, Dugom Polju i Osredcima, gdje je bila i Brdska baterija 6. divizije). Pukovnika Doku Jovanića i sve rukovodioce 6. divizije su uznemirile vijesti o prikupljanju njemačkih snaga u Srbu, Lapcu i Bihaću.

U Srbu i Lapcu su koncentrirane snage 373. pješadijske divizije, i to glavnina 384. puka pod komandom pukovnika Willama, po kojem će ta borbena grupa u operaciji dobiti ime i biti usmjerena na položaje 2. ličke proleterske brigade. Glavnina Izviđačkog bataljona 373. divizije, koja će, kao borbena grupa »Lapac«, imati zadatak da - vršeći pritisak pravcem Doljani-Martinbrod - veže snage 1. ličke proleterske brigade. U Bihaću se prikupljao Ličanima već dobro poznati 92. motorizirani grenadirski puk, ovoga puta ojačan inženjerskim bataljonom 1. kozačke divizije i pukovskom grupom domobranskog 2. lovačkog zdruga. Budući da je neprijatelj užurbano koncentrirao svoje snage i u zoni borbenih aktivnosti 5. bosanskog korpusa, komandant tog korpusa, general-major Slavko Rodić i pukovnik Đoko Jovanić su ujutro 23. maja u telefonskom razgovoru utvrdili jednak nivo borbenosti. Jovanić je tada naredio grupi bataljona 3. i 1. brigade da se povuče s lijeve obale Une. ¹⁰⁴³

Već tada su 1. puk »Brandenburg«, dvije borbene grupe 373. divizije, 92. motorizirani grenadirski puk s domobranskim i kozačkim pojačanjima, tri borbene grupe 7.SS-divizije, 105. SS-korpusni izviđački bataljon (ukupno: oko 16.000 vojnika) primili zapovijest da, »zalažući

¹⁰⁴²> AVII, 797, 14-52/2.

¹⁰⁴³> Đoko Jovanić, n.d. 597.

se do posljednjeg daha vojnika i konja»,^{1044>} udare u 5 sati 25. maja prema Drvaru, odnosno na Drvar, gdje će ojačani 500. SS padobransko-lovački bataljon (485 padobranaca i 340 jedriličara) u 35 transportnih ju-52 aviona pripremljenih da polete s aerodroma kod Ečke u Banatu, i u 40 ju-87, koji će poletjeti od Cerklja i Lučkog, izvršiti desant poslije snažnog zračnog bombardiranja, što će početi u 6.35 sati.¹⁰⁴⁵⁾

Tito je bio osnovni cilj operacije »Rösselsprung«. Operativno odjeljenje Vrhovne komande njemačkih oružanih snaga je 10. maja obavijestilo komandanta Jugoistoka baruna von Weichsa da je njegov plan za operaciju prihvaćen, da se Himler složio s angažiranjem njegovih SS-trupa i da Führer »pridaje odlučujući značaj pokušaju da se operacijom Titov glavni štab opkoli i po mogućnosti razbije«. Esesovski kapetan Rybka, komandant 500. SS padobransko-lovačkog bataljona, svojim ljudima, mahom kažnjenicima, kojima je uspjeh u Drvaru bio šansa da se iskupe, dao je do znanja da će cjelovitom operacijom rukovoditi komanda 15. brdskog armijskog korpusa, a da će se njegov bataljon »spustiti ranim jutarnjim časovima u Drvar, centar crvenog rukovodstva« i da će tamo »munjevitim udarom ukloniti, naročito, Titov glavni štab, kao i ostale crvene više štabove i savezničke, odnosno rusku vojnu misiju«, pri čemu je »Titov glavni štab težište napada svih dijelova 500. SS padobransko-lovačkog bataljona«.

Bio je četvrtak; nad Drvarom vedro i sunčano.

Štab 6. divizije je bio u Kamenici, 3 kilometra zapadno od Drvara. Đoko Jovanić kaže da ih je »probudilo strahovito bombardiranje« i da su prema obližnjoj šumici »pojuriли onako poluobučeni«, ali su se odmah vratili: komandantu divizije je postalo jasno da je to desant na Vrhovni štab, pa trči u svoj štab i telefonira komandantu 3. brigade Milanu Sijanu da odmah s brigadom krene u Drvar. I dok se u Drvaru razgorjeva borba protiv padobranaca, komandant divizije je - sam to piše - pravio »stotine kombinacija o položaju Vrhovnog štaba. Samo na momente dolaze mu najcrniji misli. Na licima svojih suradnika vidim nekakav leden, tuđ i nepoznat izraz. A onda osjećam svim bićem kako je nemoguće da je to kraj naše borbe. ... Primam i prvu ceduljicu od Vrhovnog štaba. Kurir sav kaljav i moker, probio se preko Unca u 8 sati: 'Sve snage odmah, neodložno na Drvar!' Naređenje kratko i jasno. Ubrzo zabrujaše i glasovi: 'Ide Treća'... Političkog komesara (Dragoslava Mutapovića) i načelnika štaba (Dušana Dotlića) ostavljam da rukovode borbom prema Srbu, a ja, Lazo (Radaković), politodjel i sve ljudstvo pri štabu, osim telefonista, krećemo prema Drvaru. U tom momentu stiže i druga ceduljica od Vrhovnog štaba: 'Na starom sam mjestu. Preduzmite što je potrebno. Tito'... «¹⁰⁴⁶⁾

Za to vrijeme se u najvećoj žestini razgorjevaju borbe na svim prilazima Drvaru. Najbliži neprijateljski garnizoni su na lijevoj obali Une i otud prijeti najveća opasnost. Ako njemačka 373. divizija presiječe položaje 1. i 2. proleterske brigade 6. divizije i prodre u Drvar, sudbina Vrhovnog štaba u Drvaru, bez obzira što će se dogoditi s desantnim

1044) »unter Einsatz des letzten Hanch von Mann und Pferd!«

1045) Slavko Odić, *Desant na Drvar maja 1944*, Beograd 1981.

1046) Đoko Jovanić, n.d. 599/600.

snagama, bila bi zapečaćena. Da se to ne dogodi, zasluga će pripasti - mada je o tome u obilnoj literaturi o drvarskoj operaciji malo pisano - jedinicama 6. divizije na desnoj obali Une, i to više 2. nego 1. brigadi, jer će se glavnina neprijateljskog napora iscrpiti upravo na položajima 2. brigade. Početkom juna, kad se njemačke komande počnu međusobno neuvjerljivo uvjeravati kako su i desantne snage i snage 373. divizije izvršile zadatak, general Aldrian će u opširnom izvještaju pisati o zadacima i uspjesima jedinica koje su prodirale preko Une. Tu su bile dvije borbene grupe 373. divizije: Borbena grupa »Willam« sa nešto više od 1500 vojnika i Borbena grupa »Lapac« sa 218 vojnika. Grupa Lapac je imala zadatak da na sebe privuče pažnju 1. proleterske brigade 6. divizije. Ta borbena grupa, »po mogućnosti jačine bataljona« morala je 25. maja da se »u 05.00 časova od Lapca uputi preko Kulen-Vakufa na Vrtoče« i da »prodorom u pravcu sjeverozapada otpozadi otvori put Bihać - Vrtoče«. ¹⁰⁴⁷⁾ Neposredno pred početak operacije »Rösselsprung« komandant njemačkog 15. brdskog armijskog korpusa je plan nastupanja Borbene grupe »Lapac« izmijenio procijenivši da su snage prikupljene u rajonu Srb - Lapac (Borbena grupa »Willam«) slabe za prodor preko Une za Drvar. Tada je riješeno da Borbena grupa Lapac bude svojevrsni mamac 1. ličkoj brigadi. Naređeno joj je, naime, da »od Doljana prema Martin-Brodu izvrši kratak prodor radi rasterećivanja i vezivanja snaga, kako bi mogla brzo da pojača Borbenu grupu Willam za odlučujući prodor preko planinskog grebena jugozapadno od Trubara«, ¹⁰⁴⁸⁾ kroz položaje 2. ličke brigade.

Napad pješadije 373. divizije počeo je u 5 sati 25. maja. Borbena grupa »Willam« je nastupala preko Suvaje, Neteke i Gradine, te preko Kupirova, Kunovca i Bogutovca. Svježe njemačke snage, dobro opremljene, s dosta vodiča iz Đujićevih jedinica, nastupale su s izvanrednom silovitošću, odlučne da prije mraka prodru u Drvar. Bilo im je jasno da će njihovo zakašnjenje biti kobno za sudbinu operacije »Rösselsprung«: ne probiti se za dana, značilo je pustiti glavninu desantnih snaga da ne izvrši osnovni zadatak i da iskrvari u Drvaru. Upravo to će se i dogoditi. Tek u 15.30 čelo Borbene grupe »Willam« je u bespoštednim obračunima doseglo Dolove i Trubar, a pred Drvarom će se pojaviti tek sutradan ujutro, kad se i posljednja jedinica 6. divizije počne povlačiti iz Drvara, gdje će ujutro 26. maja svako daljnje zadržavanje postati suvišno.

U teškim borbama nad desnom obalom Une, grupe Willam i Lapac su zadržane presudna 24 sata.

Prije nego što će biti obaviješten o napadu tih grupa, štab divizije je po avionima koji su nalijetali od Bosanskog Petrovca zaključio da je počeo od februara najavljivani njemački desant. Štab brigade je bio nad lijevom obalom Unca, podno 1114 metra visoke Sjenice, u Boboljuskama, 18 kilometara sjeverozapadno od Drvara, a 9 kilometara sjeverozapadno od Martin-Broda, gdje će dijelovi 1. brigade ući u borbu. Komandant Velebit je izjurio iz štaba, još u košulji. U taj mah počele su Drvar zasipati bombe, teške i do 500 kilograma. Bilo je 6.30 sati.

¹⁰⁴⁷⁾ Zb. NOR, XII/4, 345.

¹⁰⁴⁸⁾ Isto, 347.

Iz štaba 4. bataljona, koji je držao položaje prema Dobroselu i Doljanima od prethodnog dana, javljaju da se neprijateljska kolona poma-lja prema Martin-Brodu. Iz štaba 2. bataljona, koji je južnije od 4. bataljona, u rajon Osredaka, u doticaju s 2. ličkom brigadom, javljaju da je 2. brigada napadnuta još u 5 sati. Pred Martin-Brodom se pojavila Borbena grupa »Lapac«. Nije došlo do veće borbe. Borbena grupa »Lapac« je bila samo izazov, vezivanje snaga NOV, da ne bi pojačavale pravac Osredci - Trubar, kuda se njemačke jedinice probijaju prema Drvaru. No, tu varku nitko u štabovima 6. divizije nije uočio 25. maja. Dva bataljona 1. brigade će čitav dan ostati na tim položajima, naredjenjem primorani da »po svaku cijenu« moraju spriječiti neprijatelju prodor preko Martin-Broda u dolinu Unca.

Kad su se jedrilice Borbene grupe »Panter« počele spuštati u Drvar, odnosno kad se nad Drvarom vedro nebo zamračilo od silnih padobrana, prije nego što će telefonske veze štaba divizije i štaba 1. brigade biti pokidane, Đoko Jovanić je naredio Milanu Antončiću Velebitu da »Pekišu Vuksana« i »Božidara Adžiju« zadrži na njihovim dotadašnjim položajima (vjerovalo se da se Nijemci tek prikupljaju pred Martin-Brodom i da će, poslije jutarnjeg čarkanja, uslijediti tokom dana napad i tim pravcem prema Drvaru), a da druga dva bataljona »izdvoje u divizijsku rezervu u rajon Hrnjadi, kako bi, ako zatreba, bili bliže Drvaru, a kao rezerva mogli bi poslužiti i 2. brigadi«.¹⁰⁴⁹ Komandant brigade je bataljonima prenio telefonski naredjenje, a pored toga je do Mirka Dubajića, u štab 2. bataljona, poslao kurira Mitra Vujnovića, a k Milošu Čankoviću je u Stjenjane odjahao Stevan Ribar. Komandanti 1. i 4. bataljona, Milan Tankosić i Đuro Drobac, lično su primili naredjenje u štabu brigade. Već oko 11 sati »Marko Orešković« i »Matija Gubec« su se prikupili kod željezničke stanice Hrnjadi, odakle prugom do sjeverozapadnog ulaska željezničke pruge u Drvar ima 15 kilometara, a do štaba divizije, u Kamenici, stazom preko sjevernih kosa Bobare, ima 6 do 7 kilometara.

Tek u rano popodne od Velebita je iz štaba divizije zatraženo da »jedan bataljon iz divizijske rezerve« odmah pošalje u Drvar, gdje je tada već očekivan obračun s padobrancima u rajonu Šobića-groblja. Ostale snage 1. brigade tokom dana neće biti pomjerane. Čak i kad komandant 2. brigade, povukavši se sa štabom brigade na Bobaru, bez veze s nekim svojim jedinicama, zatraži pomoć od štaba 1. brigade, prema ugroženim položajima 2. brigade u rajon Trubara neće biti poslan ni 4. bataljon, a neće na najugroženiji pravac biti rokirani ni 2. bataljon, mada se već popodne 25. maja moglo uočiti da se neprijatelj iz Martin-Broda pomjerio na južni pravac prodora, pojačavajući Borbenu grupu »Willam« ispred 2. brigade. Velebitu je bilo precizno naredeno da postupa prema planu štaba divizije, a štab divizije, čitavog dana u borbenim okršajima, nije našao potrebnim da rezervu iz Hrnjadi šalje prema Trubaru. Velebit će kasnije reći da bi bio pomjerio »Pekišu Vuksana« na jug, prema Trubaru, ali to je bilo riskantno, jer mu je Mirko Dubajić u rano popodne 25. maja javio da su od Begluka padinama Vučjaka, prema njegovim položajima, krenuli četnici.

¹⁰⁴⁹< Đoko Jovanić, n.d. 603.

Drvar je za to vrijeme pretvoren u pakao. Snage obrane, zatečene u gradu i oko grada, do 10 sati su potisnute iz svih obrambenih čvorišta osim iz zgrade skojevskog rukovodstva, gdje su izginuli članovi Okružnog i Kotarskog komiteta Saveza komunističke omladine. Dok se vodila krvava borba na prilazima Pećini, gdje je bio Maršal s grupom članova Vrhovnog štaba i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, 3. brigada je prevalila teški put od 15 do 20 kilometara da bi oko podne počela čistiti grad od padobranaca. Nešto prije nego što će u 11.50 biti spušten drugi val padobranaca, maršal Tito je napustio pećinu zaputivši se iznad Unca i željezničke srnetičke pruge prema Potocima.

S Vrhovnim štabom iz Drvara se izvlače uglavnom i svi članovi savezničkih vojnih misija. Jedna grupa, novinar Stojan Pribičević i još nekoliko anglo-amerikanaca, zarobljena je od esesovskih jedriličara, ali će ih već uveče odrobiti u rajonu Šobića-groblja jedinice 3. ličke brigade i 1. bataljona 1. ličke brigade. Britanski major Randolph Churchill, specijalni izaslanik velekbritanskog premijera, s trojicom pratilaca i radio-stanicom iz napadnutog Drvara pobjegao je prema Kamenici i dalje, u smjeru sjeverozapada, prema Boboljuscima. Popodne 25. maja na tu grupu je naletjela izvidnica 1. brigade. Desetar Inžinjerijske čete Stevan Novaković je u prvi mah više bio sklon da neobičnu četvorku s tri natovarena konja proglasi njemačkim oficirima nego ratnim saveznicima. Zabunu je riješio komesar inžinjeraca Radica Popović, koji je Churchilla i njegove pratiocce, među kojima je bio i radio-telegrafist, odveo u Boboljuske i predao ih »na dalju brigu« komesaru brigade Bogdi Vujnoviću. Uveče 25. maja, ili narednog dana, major Churchill je uspostavio radio-vezu i sa anglo-američkom misijom, koja se povlačila prema Mliništima s Vrhovnim komandantom, i s britanskom komandom u Bariju, koja će - čini se upravo na njegovo inzistiranje - 27. maja poslati u dva navrata bombardere da tuku neprijateljske snage u Drvaru. Major Churchill i njegovi pratioci, po naređenju primljenom radio-depešom iz Vrhovnog štaba, u pratnji grupe boraca 1. brigade, odlaze iz Boboljusaka prema Velikom Tičevu, da bi odatle, s pomoćnog partizanskog aerodroma, početkom jula odletjeli savezničkim avionom za Bari.

Oko 16 sati 25. maja Milan Tankosić i Miloš Vujnović Lašo su se s Kamenice počeli, trčeći na čelu svojih četa, spuštati u Drvar. Tankosić je tu znao svaku kuću: godinama je prije rata organizirao i rukovodio drvarskim radnicima uključenim u napredne sindikalne organizacije. Kurir štaba divizije je Tankosića obavijestio da se odmah poveže s komandantom 3. brigade Milanom Sijanom, koji je do tada, u krvavom razračunu, uspješno sabijao i esesovske padobranice i jedriličare na Šobića-groblju, u rajonu Glavice, koja je - dominantna nad okolnim prostorom - teško osvojiva.

U prvi sumrak 25. maja jedinicama raspoređenim oko Šobića-groblja priključio se i 1. bataljon 1. brigade. Tako su se tu, u blokadi sve iscrpljenijeg neprijatelja, zatekla četiri bataljona 3. ličke proleterske brigade, jedan bataljon 3. dalmatinske brigade, koji se probio od Bosanskog Grahova, i 1. bataljon 1. ličke proleterske brigade. Baš kad je vršio pripreme za noćni napad, komandant 6. proleterske divizije Đoko Jovanić je pozvan da dođe više Mandića-mosta:

»Zovu me članovi Vrhovnog štaba. Više mosta nalazim načelnika Vrhovnog štaba Arsu Jovanovića i Ivana Rukavinu, mog bivšeg komandanta iz Hrvatske, sada u Vrhovnom štabu. Oni leže i posmatraju šta se događa u Drvaru. 'Slabo se tuku ovi tvoji Ličani', rekoše mi smijući se. Kažem što smo poduzeli da bismo uništili Nijemce. 'Ne treba', odgovoriše, a zatim nastaviše: Učinili ste svoje. Vrhovni komandant je naredio da se napad prekine. Nijemci su se probili iz Bihaća i mogu još noćas doći u Drvar. Ne bi bilo dobro da nas jutro zatekne u dolini. Glavno je da je Vrhovni štab van opasnosti. Dadoše mi zadatak da sa Divizijom ostanem na istoj prostoriji dok ne dobijem drugo naređenje, vjerovatno od Štaba 1. proletarskog korpusa«. ¹⁰⁵⁰

Prije nego što će pukovnik Jovanić narediti bataljonima da se povuku izvršeno je nekoliko napada na Šobića-groblje. »Marko Orešković« je napadao južno od Mandić-mosta, lijevim bokom vezan s Drugim, a desnim s Trećim bataljonom 3. ličke proletarske brigade. Neprijatelj, sabijen na Glavici, u 20 sati je od pet junkersa snabdijeven municijom. Esesovci su neprestano, ispaljujući rakete, osvjetljavali prilaze svojim položajima. Dobro naoružani, s mnogo automatskog oružja, uspješno su odolijevali jurišima ličkih proletera. Najsnažniji napad je izveden u 23 sata; napadalo je šest bataljona uz koncentričnu vatru minobacača. Nijemci su imali velike gubitke, delegat vođa Gojko Pandžić je čak zarobio jednu zastavu, ali utvrđeni položaji Šobića-groblja nisu pali. Drugi veliki napad je uslijedio u 2 sata 26. maja. Nijemci su ginuli, ali nisu popuštali. Bilo im se teško privući i zasuti ih bombama; rakete bi otkrile svakog bombaša. U jednom trenutku, kad nastupi zatišje, Rus Nikolaj, bivši sovjetski oficir i bivši zamjenik komandira 2. čete Ruskog bataljona, počeo je - nagovoren od komandanta bataljona Milana Tankosića - dozivati esesovce: »Ergebt euch! Wir Werden eure Leban ersparen. ...«

Odgovorili su rafalima.

Nikolaj ponovo viče: »Budale švapske, predajte se!« A uzaludno viče ako se očekuje da će se Nijemci zaista predati. No, to njegovo larmanje skreće njemačku pažnju na nj, tako da to koristi dio čete Nikole Pavkovića: bombaši se puzeći šunjaju prema groblju. Istovremeno su, puzeći, krenuli i bombaši 1. čete; njih vodi Bruvanjčanin, dvadesetogodišnji Rade Krajnović Krajina. No, uza sav oprez ispoljen u podvlačenju groblju, otkriveni su i žestokom vatrom primorani da odstupe. Ipak, jedan bombaš se nije povukao. Bio je to glasoviti, s junaštva i domišljatosti, Bogdan Bolta iz Kijani. Za njega se pričalo kako je, poslije četničkog puča i zločinačkog ubojstva Biće Kesića, svakog dva puta provjeravao, pa čak i rođenu majku, kojoj je, pušten da se dan-dva odmori i presvuče kod kuće, glumio umornog partizana kojemu je »svega dosta i predosta, pa bi najbolje bilo preći četnicima«, na što majka počne bugariti: nemoj sine, ne ocrni obraz. Taj oprezni, mada nadasve hrabri momak jedini je uspio da se došulja sve do njemačkih položaja. Dane Medić, delegat vođa, sjeća se da se Bolta iz akcije vratio vučući živog njemačkog podoficira. Njegov podvig će nešto kasnije ponoviti i Dušan Pilja, koji će, tek kad se vrati među svoje, primijetiti da za sobom vuče mrtvog Nijemca.

U borbi za Šobića-groblje istakao se i kurir 1. bataljona šesnaestogodišnji Stevo Tankosić, koji je »puzeći svu noć od čete do čete pod snopovima zrna, skakao kao sračić i prenosio naređenja i izvještaje«. ¹⁰⁵¹

Posljednji napad na padobrance utvrđene na Šobića-glavici, odnosno u Šobića-groblju, izveden je u 3.30 sati 26. maja. Jedan od onih koji su poslani s padobrancima da bi izvještavali Gebelsovu propagandu, novinar iz SS-sastava, napisat će kako je »nemilosrdna plima brojnih napada... napravila od noći pakao«. ¹⁰⁵²

U 4 sata svi napadi su obustavljeni.

Drvar, u kojem više nije bilo ničega što bi trebalo štititi, razoren i okrvavljen, prepušten je Nijemcima, koji prodiru sa sudbinskim zakašnjenjem i sa zapada i sa sjevera.

»Marko Orešković« se pomjera u Boboljuske, gdje se još zadržao i štab brigade, prethodne večeri u 19 sati bombardiran od štuka. Od jedne bombe poginula je šefica telefonske centrale Milka Cvjetićanin i 1 Rus, a ranjeni su Radica Popović i Đuro Lavrnjić, koji je desetak dana ranije primio tek uvedenu dužnost oficira OZN-e 1. brigade.

O gubicima 1. brigade u borbama na prilazima Drvaru i u Drvaru 25. maja ima različitih podataka. Štabu divizije je javljeno da su poginula samo dva borca u borbi za Šobića glavicu. Taj podatak je i u operacijskom dnevniku štaba divizije. Druga i 3. brigada su imale 47 poginulih. Sve jedinice 6 divizije imaju 73 ranjena borca. Iz 1. brigade 1 borac je nestao, a 4 su ranjena. U operacijskom dnevniku nema podataka o poginulim borcima 6. divizije, koji su bili na kursovima ili u oficirskoj školi, u kojoj su se zatekli i načelnik štaba 1. brigade Jovo Bursać, i komandant bataljona Jandrija Žunić, pa Božo Čopić i Branko Vukelić Bato... Zamjenik komandanta oficirskog bataljona bio je bivši komandant 1. brigade Milan Dimić. Sekretar SKOJ-a 1. bataljona Mika Veinović, koja je dužnost primila od Pere Tankosića, bila je na skojevskom kursu; poginula je štiteći prilaz Pećini kod Mandića-kuće. Među kursistima (telegrafsko-telefonski i medicinski) poginule su i tri sestre Đapa iz Nebljusa, Smilja, Dara i Ljilja. U spisku poginulih 25. maja upisana su četiri borca 1. bataljona: Milan Medić, Dušan Pavković, Rade Prodanović i Viktor Zaželić.

Narednih dana 1. brigada je imala borbe mnogo teže od onih što su vođene na njenim položajima 25. maja. Dok se Vrhovni štab, sve vrijeme u neposrednom doticaju s neprijateljem, u pratnji 1. proleterske divizije i štaba 1. proleterskog korpusa, povlači prema Kupresu, odakle će Tito s najbližim saradnicima sovjetskim avionom odletjeti za Bari, a onda engleskim brodom otploviti za Vis, 1. brigada je, s ostalim snagama 6. divizije, zadržana u široj prostoriji Drvara, uglavnom sa zadatkom da zatvara puteve od Petrovca prema Drvaru.

Borbi je bilo vazdan, i marševa, i besanih noći, ali sve to - kao napori i teškoća - zanemarljivo je u odnosu na glad, koja je mjesecima ubijala u ljudima svaku volju, pa i same ljude. Samo je čudesni moral, vjera nošena nadahnućem, proletera održavao borbenost. Iz dana u dan - kao što u operacijskom dnevniku piše - tek »malo mesa i vode«,

¹⁰⁵¹) Dušan Janković, *Ličani na Zuleševici*, Beograd 1981, 97.
¹⁰⁵²) Vladimir Dedijer, *Dnevnik III*, 362.

čak »malo mesa i neslana voda«. Obećavana saveznička pomoć nikako da stigne. Uzaludno su jedinice na Hrnjadima pa We po osam vatri raspoređenih u obliku slova Z. Saveznički avioni su povremeno dolazili i bombardirali (češće mitraljirali) Drvar, ali pakete s hranom nisu spuštali na ugovorena mjesta. Od iscrpljenosti i gladi mnogi su izbačeni iz borbenog stroja. Dvadesetak boraca je poslano na oporavak, u Liku. Štabu 1. proleterskog korpusa je 28. maja javljeno da su u 1. brigadi bila »noćas i danas tri smrtna slučaja od gladi i iznemoglosti«. ¹⁰⁵³ Veljko Dimić, komesar čete u »Božidaru Adžiji«, pamti kako su on i delegat voda Marija Cvitković, inače uvijek prisebna, nadasve hrabra, ali i promišljena djevojka, »ostali naprosto zaprepasteni« zatekavši jednog od svojih boraca, mornara iz Sušaka, Milana Lučića, kako se, pokušavajući utoliti glad busenjem ugušio. Od iscrpljenosti su umrli i Talijan Debono i skojevka Ljubica Čuk.

Doktor Rodžers, britanski liječnik, koji se onih dana nalazio uz štab 1. brigade zajedno s grupom partizanskih liječnika i medicinaru koji su kod njega u klekovačkoj bolnici bili na kursu (među njima je bio i bivši šef saniteta brigade Mladen Šikić i buduća šefica saniteta 6. divizije Danica Abramović) i s generalom Savom Orovićem, s mnogo ljudskog razumijevanja i saboračke sućuti govorio je o naporima, iscrpljenosti i umiranju boraca na padinama Klekovače. U dva navrata taj se britanski oficir i liječnik zatekao u okruženju s jedinicama 1. brigade. Uporno je, podržavajući u tome komandanta divizije, u depešama zahtijevao da saveznički avioni bace jedinicama 6. proleterske divizije hranu.

Manevrirajući duž komunikacije između visova Klekovače, Lunjevače i Osječenice, sjeverno od Drvara, i između Une i Drvara, 1. brigada je sa svim svojim jedinicama, ili po dijelovima, svakog dana s kraja maja bila u borbama. Poslije četiri mjeseca ponovo je zaustavljala kolone 92. motoriziranog puka, čijem je komandantu, kao i svim ostalim komandantima 15. brdskog armijskog korpusa, naredeno da »bezobzirno angažira starješine i vojnike«. Osim što je u zasjedama sačekivala kolone 92. motoriziranog puka na cesti južno od Oštrejla, 1. brigada je imala zadatak da iz ugroženih bolnica na Klekovači izvuče sve ranjenike. Opterećena tim ranjenicima, brigada se u šumama istočno od Crljivice našla u obruču. Komandant brigade Milan Antončić Velebit je zapamtio da su Nijemci (jednom pukovskom grupom) nadirali iz Petrovca preko Oštrejla, a drugom grupom od Ribnika preko Srnetice i Klekovače.

Brigada je pokušala da se izvuče manevrirajući prema Drvaru, ali Nijemci su se pojavili i s te strane. »Odjednom su izbili pred nas. Ivan Muhvić mi zajapuren dotrči: »Englezi, grupa koja se zatekla s nama, hoće da se predaju' - sjeća se Velebit. »Kako da ih pustim da se predaju, svi ćemo nastradati. Naredim vodniku Brajini da s vodom prateće čete čuva Engleze. I da ih razoružaju, ako treba«. Nijemci nisu imali uvida u situaciju; nastupali su nasumce. Velebit je komandantima bataljona naredio da se s jedinicama pritaje, sklonjeni u pošumljenim vrtacima, da konjima vežu gubice, da se, ako ustreba, povlače - naiđu li Nijemci - u zaklonjenije vrtace, ali da ne pucaju. Zna Velebit da će

1053) Avil, 797, 15-2/2.

Nijemci pročešljati samo dio šume, pa će njihove kolone zaviti prema cesti. Tako je i bilo. A kad je predveče 28. maja začelje njemačkih grupa krenulo cestom prema Drvaru, glavnina brigade im se sručila na leđa i uništila pet bornih kola.

U noći 28. i 29. maja bataljon »Božidar Adžija« je otrpao bolnicu preko ceste, a ostali bataljoni su se rasporedili u zasjedama. Kod Cr-ljivice, podno 1294 metra visokog Vrančevog vrha, zapaljeno je 9 njemačkih kamiona s 5 prikolica. Po ne baš skromnoj procjeni štaba brigade, poginulo je 50 Nijemaca. Tri Nijemca su zarobljena. Naredne noći su napadom iz zasjede uništena 3 blindirana automobila.¹⁰⁵⁴

Dijelovi 1. brigade su i u noći 31. maja i 1. juna ponovo u zasjedi. Nije se računalo da će se njemačka komanda dosjetiti zlu i - očekujući da se ponove napadi od prethodnih noći - preći u protunapad. U operacijskom dnevniku štaba divizije 1. juna je zapisano: »I brigada sa tri bataljona se nalazila na liniji Otaševac - Rečkovac - Oštrej. Ambulanta i intendantura u Zaglavici. Toga dana IV bataljon je postavio zasjedu neprijatelju, ai nije uspio, jer ga je neprijatelj zaobišao. U toku poći brigada se prebacila na liniju Zaglavica - Bubanj - Bastasi. U toj akciji IV bataljon je imao 6 mrtvih, 7 ranjenih, 10 nestalih«. To su bili gubici 1. brigade veći nego u svim borbama drvarske operacije. Štab 4. bataljona je i ovoga puta, kao i 18. decembra kod Travnika i 9. januara kod Šipova iznenađen, ali teško da bismo mu to iznenađenje mogli spočitati kao veću grešku. Prije bi grešku - u smislu previda mogućnosti da neprijatelj iziđe s ceste u šumu i zaobilaskom kroz gustiš Vrančevog vrha, s četnicima u prethodnici, s leđa napadne zasjedu 4. bataljona, raspoređenu na padinama 1241 metar visokog Kamenitog vrha i pedesetak metara višeg Vrančevog vrha - valjalo pripisati štabu brigade, koji je insistirao na neprestanim zasjedama a nije osigurao zaleđa.

Nijemci su izveli lukav manevar, ne bez podsticaja s četničke strane. Predveče 31. maja kolona automobila, bez pratnje oklopnih kola, naoko lak plijen, upućena je iz Oštrej da bi se zaustavila kilometar-dva južnije od zasjede, koja je bila raspoređena sa zapadne strane ceste. Na krajnjem lijevom krilu, na brežuljku, bio je štab bataljona, a južnije, s razmakom od oko 450 metara od krila do krila, bile su redom raspoređene 3, 1, pa 2. četa »Matije Gupca«. Oko 200 grenadira i dvadesetak četnika su zaobišli štab i u streljačkom stroju krenuli u zaleđe 3. i 1. čete.

Oprezni Đuro Drobac je u osvit dana osjetio opasnost, jer su kamioni odavno morali ući u zasjedu. Poslao je kurira Paju Bursaća da izvidi zaleđe i upozori komandira Đuru Lemića. Više puzeći nego hodom (tako je tražio Drobac), mali Pajina je vješto prolazio kroz šumu, a onda se zabezaknuo: vidio je partizanku Milicu Pavlović kako stoji kao prikovana uz bukvu i jedva uočljivo mu daje znak rukom. Kurir je u taj mah primijetio trojicu Nijemaca uz grm desno od Milice. Ostale Nijemce nije vidio, ali je shvatio da su tu i da svakog časa mogu s leđa napasti 3. četu. S razmaka od desetak metara Pajina je iz automata pucao po trojici Nijemaca. Dvojicu je pokosio. Treći se zaletio prema kuriru. U sudaru, kurir 4. bataljona je ostao bez automata, ranjen u desno

¹⁰⁵⁴> Isto, 14-52.

rame. Đuro Lemić je Bursačevim rafalom upozoren na prisustvo neprijatelja. Koliko se moglo, vješto raspoređuje četu za otpor iz zaleđa, ali i Nijemci su već napadali, tako da su u prvom naletu uhvatili nekoliko boraca. Kurira Bursača je spasio komandant Drobac probivši se do njega s grupom stražara.

U borbu su se uključile i čete Milana Baste i Ilije Popovića. Mitraljaci Ivica, jedan od prekomoraca, kasnije u džepnim novinama opisan bez spominjanja prezimena, sačekao je njemački streljački stroj zalegao na šarac, kao da je mrtav. Kad su ga Nijemci prešli, ustremivši se prema 2. četi, Ivica je po njima počeo kositi kratkim rafalima, štedljiv na municiji. Druga četa je tada izvršila protujuriš. Došlo je do borbe prsa u prsa. Jedan visoki Nijemac je u tom sudaru ranio Mariju Bauk Seku. Izvukao ju je komandir čete Milan Basta. Jednog ranjenika je izvlačila Olga Selić, referent saniteta, ali je i sama tom prilikom ranjena. Nju su, kao i prije nego što je borba počela Milicu Pavlović, Nijemci zarobili i živu je s grupom boraca zapalili u barakama šumskih radnika na Lunjevači.

Početkom juna Nijemci se povlače u garnizone. Drvarska operacija se bliži kraju. Jedinice 1. brigade više nisu bile u prilici da iz zasjeda tuku njemačke kolone, jer su pokreti njemačkih snaga uglavnom obustavljeni. Do 6. juna jedinice 1. brigade, ulazeći u akcije kao udarne grupe, napadale su Nijemce i u dolini Une, kontrolirajući pravce od Osredaka, Cvjetnića i Martin-Broda, i u Kamenici, a jedna udarna grupa je ušla i u Drvar, gdje je zarobila jednog njemačkog vojnika. Od 6. do 10. juna Nijemci su svakog dana vršili ispade iz Drvara, 6. juna prema Bastasima, a 8. 9. i 10. juna preko Pasjaka prema Otaševcu. Borbe vođene 6. juna, oko Šobotove glave, u Kamenici i Bastasima, te 10. juna na prilazima Otaševcu bile su naročito oštre. »Pekiša Vuksan«, bez jedne čete koja je bila osiguranje bolnice u Klekovači, i »Božidar Adžija« su 6. juna u dvanaestosatnoj borbi razbili neprijateljsku kolonu od dviju četa. Treća četa »Božidara Adžije« se prva pod Šobotovom glavom sudarila s Nijemcima, i tada je ranjen komesar čete Đaković s dvojicom boraca. Prvi i četvrti bataljon su se iskazali 10. juna, kad ih je neprijatelj, napadajući »i od Drvara i od Petrovca, bio zaobručio, ali su se bataljoni na veče izvukli prema Zaglavici« izgubivši dva borca; 12 je bilo ranjenih.^{1055,}

To su bile posljednje borbe 1. brigade u drvarskoj operaciji, u kojoj Hitler - da ponovimo Titove riječi - »nije mogao postići nikakav naročiti rezultat«. Trideset godina poslije sloma operacije »Rösselsprung«, Tito će za vazdušni desant reći da je bio »očajnički akt osvete i pokušaja likvidiranja glavnih vođa ustanka«, što će propasti »brzom intervencijom 6. ličke divizije i Oficirske škole Vrhovnog štaba«.¹⁰⁵⁶ U toj operaciji bilo je angažirano 16.000 njemačkih vojnika s nešto ustaškomobranskih i četničkih jedinica. Prema njemačkim podacima, oni su u drvarskoj operaciji imali 343 poginula, 881 ranjenog i 135 nestalih. Prva proleterska divizija je imala 124 poginula, 193 ranjena i 17 nestalih. Jedinice 5. bosanskog korpusa: 35 poginulih, 144 ranjena, 8 nestalih. Osmi korpus: 32 poginula, 54 ranjena, 15 nestalih. Šesta divizija je imala

¹⁰⁵⁵ i_{st. o.} 14-56/2.

¹⁰⁵⁶ »Borba«, 31. maj 1974.

86 poginulih, 88 ranjenih i 45 nestalih. Nijemci su imali 56 mrtvih, 402 ranjena i 50 nestalih više nego jedinice NOVJ.¹⁰⁵⁷¹

Prije nego što su se Nijemci sasvim povukli u utvrđene garnizone, 6. proleterska divizija se počela - uz svakodnevne borbe - pripremati za svoj najveći marš. O tome je štab divizije obaviješten radiogramom štaba 1. korpusa 30. maja, kad je zatraženo da se jedinice ne rasturaju. Učestala naređenja u vezi sa maršom, na istok počela su stizati 5. juna, kad je štab korpusa zatražio od štaba divizije da »nam se što pre pridružite« i da, stoga, »u datom pravcu« treba razviti izviđačku i obavještajnu aktivnost.¹⁰⁵⁸¹ Krenuti »u datom pravcu«, značilo je krenuti »kod Milorada« (Mijatovića, komandanta 10. divizije, koja je onih dana držala položaje između Kupreškog i Glamočkog polja).

U štabu 1. korpusa su razložno vjerovah »da neprijatelj dešifruje naše telegrame«, - pa naznačavajući 5. juna pravac kretanja (štab korpusa je išao s 1. proleterskom divizijom) - Koča Popović i Mijalko Todorović javljaju: »Prelazimo cestu blizu onog mesta gdje je poginuo Dugalić iz Mutapove brigade«, jer su sigurni da će se komesar 6. divizije sjetiti komandanta 3. bataljona 2. proleterske brigade (Mutap je 1942. bio komesar 3. bataljona te brigade) Dušana Dugalića i da će znati da je Dugalić poginuo 14. jula 1942. u Oborcima kod Donjeg Vakufa. Štab 1. proleterskog korpusa je po Titovom naređenju¹⁰⁵⁹¹ od 6. divizije zahtijevao da krene za 1. proleterskom divizijom.

Štab 1. korpusa je dao na volju Đoki Jovaniću da sam odredi »vreme polaska, etape i marš-rutu, prema tome gde se bude nalazio neprijatelj, sa kolikim snagama i koliko aktivan«. Štab 1. proleterskog korpusa je »radi brzine pokreta« preporučio »kretanje u više kolona i izbjegavanje borbe protiv iole jakih neprijateljskih snaga ili garnizona«.¹⁰⁶⁰¹ Jedinice 1. divizije, angažirane i kao osiguranja bolnice na Klekovači, gdje je bilo 150 ranjenika,¹⁰⁶¹¹ i u Otaševcu na planini Lunjevači, gdje je bilo oko 200 ranjenika (»Njihova ishrana, kao i ishrana 1 brigade, predstavlja za nas ozbiljan problem«, pisao je štab 6. divizije štabu korpusa),¹⁰⁶²¹ mada su položaje prepustili 39. krajiškoj diviziji. Svi teški ranjenici su ostali kod 39. divizije, ili su prebačeni u Liku, a sanitetu 6. divizije su priključeni samo pokretni ranjenici.¹⁰⁶³¹ S Klekovače i Lu-

^{1057>} Slavko Odić, n.d. 186.

^{1058>} Zb. NOR, IV/26, 437.

^{1059>} Isto, 11/13, 244.

^{1060>} Isto, IV/26, 437.

^{1061>} Isto, 176.

^{1062>} AVII, 797, 15-2/2.

¹⁰⁶³⁾ Upravnik bolnice 6. proleterske divizije dr Josip Dojč u »polugodišnjem izvještaju bolnice« (januar-jun 1944) piše da je bolnica »kroz prošlo polugodište proživjela mnogo teških časova i situacija«, među ostalim »dvije neprijateljske ofanzive, neprijateljski napad na Drvar, bombardovanje neprijateljske avijacije, tegobe evakuacije, dugi i naporni pokreti«. Uza sve to, »svatko je do kraja izvršio dužnost na koju je bio postavljen«. Od 1. januara do 30. juna u bolnici je liječeno 504 ranjenika i 765 bolesnika; »od toga 700 vratili smo u jedinice kao izliječene, na daljnje liječenje i u drugu bolnicu premješten je 351, u inostranstvo su upućena 133 druga, ostalo na putu 11, upućeni u pozadinu kao invalidi i nesposobni za vojnu dužnost 31, a umrlo je u bolnici 13 drugova«. U bolnici je organiziran politički i kulturno-prosvjetni rad, a stalno su izdavane džepne novine. Iznoseći brojne pohvale boraca (»u njima se najbolje ogleda naš rad«), dr Dojč komentira: »Odvažno i sigurno, puni elana poleta, ići će oni u borbu, kada su uvjereni da ih u bolnici očekuje požrtvovana njega bol-

njevače su sve tri kirurške ekipe krenule na put s lakšim ranjenicima Uz to štabu divizije je savjetovano:

»Nastojte izmanevrisati očekivani napad i izbeći teške borbe«. ¹⁰⁶⁴⁾

Kad je primljeno to naređenje, divizijska bolnica je bila u pokretu od Otaševca prema Buševiću. Do kraja dana 5. juna priključeni su im i svi drugi pokretni ranjenici iz klekovačke i lunjevačke bolnice. Tada je 78 teških ranjenika 6. divizije poslano na liječenje u Liku, odnosno iz Like u savezničke bolnice u južnoj Italiji. ¹⁰⁶⁵⁾ Međutim, nisu otišli svi teži ranjenici. Gotovo svi koji su se držali na nogama inzistirali su da ostanu. Stoja Šainović iz Šainovca je dobro znala s koliko tuge ranjenici napuštaju svoju jedinicu: uz nju su oni, i kad je najteže, najsigurniji. Kaže Stoja: »One na nosilima smo ispraćali, a pokretne, njih nekoliko, ja sam jednostavno izvukla iz bolesničke kolone. Velim svakome od njih: samo muči i idi za mnom... Znam da sam tako iz bolesničke kolone izvukla i malog Pajinu Bursaća, kojemu je bilo smrskano jedno rame. Ubrzo, rana je zarasla, kao što se to uvijek dešava s mladim ljudima. .. «.

Osim 78 teških ranjenika 6. divizije koji su iz Krajine poslani u Liku nekoliko njih je zadržano s teškim ranjenicima ostalih jedinica 1. proleterskog korpusa u dobro zaštićenoj bolnici na Klekovači. S njima je do 13. juna ostala i četa boraca bataljona »Pekiša Vuksan«. Kad su krenuli s Klekovače bili su toliko iscrpljeni da su se jedva držali na nogama. U strahu od daljeg iscrpljivanja i gladovanja, s pogledom na onda još blisku Liku, iz te čete je 13. juna »dezertiralo 10 drugova, među njima 2 oficira«. ¹⁰⁶⁶⁾

Ešelon od 78 teških ranjenika uspio je preći cestu Bihać - Petrovac i Unu tek 14. juna. Budući da je 6. divizija u 17 sati 11. juna krenula prema Glamoču, ¹⁰⁶⁷⁾ preko Tičeva, njen ešelon teških ranjenika prema Lici je pratio Bihaćki bataljon Drvarsko-petrovačkog partizanskog odreda. Štiteći ranjeničku kolonu, taj bataljon je »vodio borbu sa neprijateljem u Duhovskom ... Borba je trajala 1 sat i 30 minuta... Bolesnici su se uspjeli prebaciti (preko ceste prema Lici) i naši su se zatim povukli«. ¹⁰⁶⁸⁾

Koliko je tada, drugog tjedna u junu 1944. godine, bilo boraca u Prvoj (ličkoj) proleterskoj brigadi, pouzdano se ne zna. Moglo bi se tek utvrditi približno brojno stanje. Kad je brigada stigla na drvarsko područje, početkom februara, imala je više od 1000 boraca. Tokom februara, marta, aprila, maja i juna, prije nego što kolone krenu prema tičevskim visovima, znamo - što je uneseno u bojnu relaciju štaba 6. divizije - da je poginulo 40 boraca, da su 22 nestala, 3 umrla u bolnici i da je 41 borac dezertirao. Isto tako zna se da je znatan broj prekomandiran, ili u druge jedinice 6. divizije, ili su poslani u novoosnovane jedinice u

ničarki, njega kakvu im ne bi pružila ni rođena sestra, i da će naići na ljubav, kakvu samo majka može da pruži, u bolnici 6. proleterske divizije«. (Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR jugoslovenskih naroda, knj. 1, 447).

>0«) Zb. NOR, IV/26, 438,

1065) Avn, 797, 14-55/2.

1066) Isto

1067) Isto

1068) Zb. NOR, IV/26, 315,

Lici. Bilo ih je i među onima koji su poslani na liječenje u Liku ili u južnu Italiju. Desetak ih je, s obavještajcem Nikolom Đurđevićem, upućeno iz Drvara preko Italije, Afrike i Bliskog istoka na pilotsko školovanje u SSSR. Zapisano je da ih je devetnaest na liječenje poslano 2. februara, 25. marta 30 i 78 početkom juna. Ranjenih je od 1. februara do 10. juna bilo 118; vjerovatno se ni jedan dio njih nije vratio u 1. brigadu. Sve u svemu, iz brigade je od 1. februara do 10. juna otpisano najmanje 200 boraca i stajješina. Ali, bilo je i prinove: tri grupe Ličanki su došle u diviziju (više od 40 u brigadu), tri grupe prekomoraca (samo iz prve grupe je u 1. brigadu raspoređeno 130 Prekomoraca), prebjezi iz ruskih kvislinških jedinica, prebjezi iz domobrana i četnika, desetak dobrovoljaca... Sudeći prema dostupnim podacima, u koloni 1. brigade i u bolničkom ešelonu je uveče 12. juna iz Zaglavice krenulo manje od 1000 boraca.

U svakom slučaju, štab 6. proleterske divizije je razložno smatrao da je »neophodno popuniti diviziju«, jer su - bit će objavljeno 1. jula štabu I. proleterskog korpusa - »u većini bataljona čete ispod 30 ljudi«. Tada je štab 1. proleterskog korpusa predložio da se proleterske divizije, i 1. i 6, popune dobrovoljcima iz sabirnih logora NOVJ u južnoj Italiji. Prijedlog će biti ponovljen i 8. jula, kad je komesar 1. korpusa Mijalko Todorović Plavi, uvjeravajući koliko je »popuna nužna i Prvoj i Šestoj«, izvijestio Vrhovni štab da »čete u obe divizije broje po 15-30 boraca«, da »puškomitraljeze nose i drugarice«, pa »ako ne dođe popuna, moraćemo predati (drugim jedinicama) deo automatskog oružja«. Iz Vrhovnog štaba je u odgovoru na pitanje popunjavanja proleterskih divizija 9. jula savjetovano:

»Za sada popuna iz Italije ne dolazi u obzir. Razvijte akciju za novu mobilizaciju.«¹⁰⁶⁹

No, u zoni rasporeda 6. proleterske divizije, između mrkonjićgradskih sela, iz kojih su svi zreli muškarci bili ili u krajiškim partizanskim jedinicama ili su se krili s četničkim grupama, i Livna, naprosto nije bilo moguće mobilizirati nikoga. A ni iz Like više nije bilo popune.

Pokret 3576 boraca i starješina 6. divizije je, rekosmo, počeo uveče II. juna. Prvi ešelon je na marš krenuo u 17 sati 11. juna: na čelu 3. brigade, štab divizije i divizijska bolnica, za njima 2. brigada. Prva brigada je - u posljednjem ešelonu - u jednoj etapi prevalila put s obale Unca do Tičeva: u noći 12. i 13. juna i do 16 sati 13. juna brigada je prešla gotovo 40 kilometara. Noć 13. i 14. juna je provela na Tičevu, da bi narednog dana pregazila istočna brda Vijenca i Šator-planinu i smjestila se u glamočkim selima Rore i Popovići, pod Šatorom, na sjevernom i zapadnom rubu Glamočkog polja, i na krajnjim jugoistočnim padinama Lunjevače u Stekerovcima. U tim selima i u Vaganu i Halapiću 1. brigada je ostala do 23. juna.

U Popovićima je 1. brigada osiguravala divizijsku bolnicu, a u Čoslijama, kod Halapića, 3 kilometra sjeverozapadnije od Glamoča, tamo gdje je u oktobru 1943. poginuo Ivo Ribar Lola, osiguravala je partizanski aerodrom. U junu je taj aerodrom intenzivno osposobljavan, tako da

¹⁰⁶⁹> Isto, 11/13, 391.

je početkom jula mogao primiti savezničke avione; prvi od njih će sletjeti 14. juna. »Naše jedinice zatvaraju sve pravce ka aerodromu«, pisao je štab divizije 6. jula,¹⁰⁷⁰ a deset dana kasnije, kad taj zadatak bude povjeren jedinicama 5. i 8. korpusa NOV, komandant 39. divizije pukovnik Vojo Todorović (Lerer) svoje potčinjene će upozoriti kako je »obezbeđenje Glamočkog aerodroma za nas od velike važnosti«. Vrhovni komandant je zahtijevao da »glamočki aerodrom mora stalno biti obezbijeđen za prijem aviona«.¹⁰⁷¹ Zbog toga što »nam je aerodrom potreban«, Tito se slaže da - neovisno o želji da 6. divizija što prije krene za Srbiju - divizija drži osiguranje aerodroma sve dok jedinice 5. i 8. korpusa ne uzmognu da je smjene. Osiguravajući aerodrom na glamočkom polju, 1. brigada je uglavnom zatvarala pravce koji vode od Jajca i Mrkonjić-Građa prema Glamoču.

Dok su jedinice 1. brigade vodile borbe protiv četnika na glamočkom sjeveru i sjeveroistoku, a 2. i 3. brigada bile angažirane na pravcima Šujica i Livno, u junu i julu 1944. godine, više se nije umiralo od gladi. Češće anglo-američki, a rjeđe sovjetski avioni su - polijećući sa talijanskih aerodroma, ali i s Visa - bacali hranu i opremu. Iz operacijskog dnevnika 6. divizije vidi se da je pomoć dovožena avionima 15, 16, 20, 25, 27. i 29. juna, te 4, 6. i 8. jula. U vezi sa sovjetskom pomoći, Tito je šefu vojne misije NOVJ kod Stavke, tj. sovjetske vrhovne komande, generalu Velimiru Terziću 28. juna poručio:

»Avioni treba da bacaju materijal prvenstveno tamo gdje smo mi odredili. Potrebno je hitno bacati materijal za Šestu diviziju na Glamoču...«¹⁰⁷²

Sudeći prema operacijskom dnevniku štaba 6. proleterske divizije, sovjetski avioni su dovozili pomoć i hranu samo 8. jula. Toga dana Milan Dimić je u štapskom dnevniku zapisao: »Četiri saveznička - ruska aviona bacali hranu i materijal«. Na prethodno ugovorenom mjestu i sovjetske i anglo-američke avione, koji su dolijetali učestalije, borci su čekali potpaljujući vatru prema utančenom rasporedu.

Paketi (municija, lijekovi, oprema ili hrana) redovno su predavani intendanturama, ali u nekoliko navrata se dogodilo i ono o čemu već dugo u jedinicama 6. divizije nije bilo potrebno da se govori (»Narodni vojnik ne pljačka!«): nestalo je nekoliko paketa. To se dogodilo i 16. juna. Baš toga dana lički proletari su kod Rora iz oborenog savezničkog aviona spasili devetoricu avijatičara. Dio 4. čete 1. bataljona je na Rudinama od savezničkih paketa prisvojio nešto hrane. S grupom tih boraca je bio i komesar čete dvadesetdvogodišnji Dušan Jelača Ducko. Komandir čete Branko Marčetić bio je u divizijskoj bolnici. Zamjenik komesara čete Dragan Grubor bio je na sastanku partijskih sekretara četa. Nekoliko boraca iz 4. čete, čini se ne bez znanja komesara Jelače, bit će optuženo - pored prisvajanja savezničkog paketa - i za klanje ovce, pri čemu se vjerovalo da je ovca oteta od seljaka. Kasnije će biti utvrđeno da su borci ovcu dobili na dar u selu Popovići. Na odgovornost je 26. juna pozvan i komesar čete Jelača. U štabu se, čini se zbog

¹⁰⁷⁰) isto, IV/27, 99.

¹⁰⁷¹) Isto, 11/13, 451.

¹⁰⁷²) isto, 373.

toga slučaja, zatekla i Mitra Mitrović, koju je - zajedno s Grozdanom Bijelić i Stanetom Kavčičem - u politodjel 6. divizije poslao Aleksandar Ranković u dane povlačenja Vrhovnog štaba iz Drvara. Ducko Jelača nije znao, ili nije htio odgovoriti, na mnoga pitanja. Na njegovo slijezanje ramenima i šutljivu trpnju, Mitra Mitrović je srdžbom kakvu samo žene znadu ispoljavati, ako i nisu pomišljale da tu srdžbu ostvare, sklonije prijetnjama nego izvršenju, siktala:

- Za takve greške mi streljamo!

To se moglo reći, a da ne bude posljedica, svakom komesaru u 6. diviziji, ali ne i Ducku Jelači, koji je od skojevskih dana iz gospičke preparandije nosio teret izopćenog, odbačenog, teško povrijeđenog čovjeka kojeg su drugovi njegovog uvjerenja svrstali u trockiste stoga što je na sastanku skojevske grupe izjavio da ne shvaća (i da ne prihvaća) ono što će kasnije biti nazvano staljinskim čistkama. Samo oni koji su ga iz tog gospičkog vremena znah shvatit će da je za to što će Ducko posljednji hitac iz svog pištolja ispaliti u svoju sljepoočnicu, prijetnja Mitre Mitrović bila samo povod, a uzrok je, svakako, u odnosu Partije prema njemu i njega prema Partiji. Plemenitiji, ako ne i bolji od okoline, Duško Jelača je u godinama, kad većina čita pustolovine i ljubavne romane, zore dočekivao zadubljen u teška marksistička štiva, nesklon brošurama i popularnim skraćenjima. U 1. bataljonu se malo tko mogao znati i umjećem da produbljuje misao izjednačiti s učiteljem Jelačom. Ali, on je imao nesreću da još za vremena školovanja svaku pomisao razlaže, da saborcima iskaže sumnje i ideje, da tvrdoglavo ustraje u stavu svoga uvjerenja, neovisno o izvještavanju većine. Tako mu se i moglo dogoditi da ga isključe iz Saveza komunističke omladine prije nego što je dobio učiteljsku diplomu gospičke preparandije, a kako je Partija sektašila, posebno prema onima za kojima su se već jednom zatvorila skojevska ili partijska vrata, došlo je do »slučaja Jelača«. Isključen 1940. iz SKOJ-a s grupom kojoj su dane trockističke karakteristike, taj »trockizam« će ih pratiti i kasnije, neovisno o tome što su 1941. krenuli onim putem kojim su išli samo progresivni i smjeli. Zapamćen je kao čovjek kod kojeg su uspjesi, kao i neuspjesi, brojni nesporazumi i najraznolikije dileme tekli mimo zbiljskog života, a sam je znao reći da je njegov život prosanjan, kao da je život samo ono što postoji. Sta je sve tkalo i tko je sve ispijao tkivo toga netipičnog života, kako se taj život ukrštao s drugim životima i kako im se uklanjao, jak za drugačiju, za sopstveniju, osobniju političku misao, a nejak da ustraje u toj različitosti, nije odgovoreno, ali sasvim je sigurno da su njegove misli bile ophrvane strahovima i da se, izdvojen predratnom kaznom i zauvijek odvojen jazom između organizacije i frakcionera, povlačio u se i izvlačio iz sredine. Uporno uvjeren da je njegovo da nepriznato služi, da savršeno ali nepohvaljivo izvršava, da se dobrovoljno iskoristi u tuđoj funkciji i da u pobjedi nestane. Već onda je za Partiju bilo karakteristično da se jednom odbačeni ponovo teško primaju. Drugi, manjeg ideološkog znanja i manje partijnosti, primani su često lakše čak i kad se u primanju sektašilo. Bivši »slučajevi«, bilo da su isključivani kao trockisti ili kao prirepaši, neovisno o tome koliko su svoje stavove korigirali, teško su uključivani u Organizaciju.

Od 1939. odvojen od skojevske organizacije, »stranac« za Partiju koja mu je, u ratu, povjeravala razne zadatke, pa i dužnosti, ali dugo, do 1943. nije bila sposobna ni odlučna da ga ponovo u sebe uključi, da njegovo nedvosmisleno opredjeljenje i uvjerenje prihvati iskrenošću koja je njemu bila svojstvena, Ducko Jelača je često izazivao smrt u jurinama. Ali smrt je probirljiva, neće kad hoćeš. »Proleter, ne bojte se rana, nema smrti do sudnjega dana«. On je sam tražio smrt, samo ne zato što je on žurio da ode iz života, već stoga što se plašio živjeti žigosan i što je očekivao da će mu, kad odsluži, ponovo pripisati stare trockističke kategorije izvođeci ga na stub srama.

U noći 17. i 18. aprila govorio je o tome svome mlađem kolegi iz gospičke preparandije, Milanu Pavičiću, par dana prije Pavičićevog odlaska iz baterije za političkog komesara 2. bataljona 2. brigade. Bili su na položajima između Une i Nebljusa, iščekujući napad 2. brigade i »Marka Oreškovića«. Komesari Jelača i Pavičić svu noć kišnu; svi na položajima kišnu. Zahladnilo odjednom, dunula bura s kišom. Stisnut uz mršavog Pavičića, mladića oštrem misli, ostarjele - ako je starost mjera umnosti - pameti i pitome duše, u kojoj nije bilo razumijevanja samo za izdaju i nepartijnost, Ducko Jelača se odjednom rastvorio. Napukline, vodom natočene, odjednom su otkrile ranjiva mjesta u naoko bešćutnom karakteru komesara »Oreškovićeve« čete. Možda je, otkrivajući se Milanu Pavičiću, s više ili manje svijesti o mogućnosti da ta ispovijest bude prenesena odlučujućima, imao na umu da komesar baterije 6. divizije zna sve o hajci i kažnjavanju gospičkih trockista, i da se, kad su se, prvi put u ratu, sreli kasne jeseni 1942, nije bilo da ga pred svima zagrlj i bratski poljubi, i što je pokazivao istinsko razumijevanje, puno brižne suosjećajnosti, za Duckovu priču o gospičkim ustašama, njihovim znancima iz škole, koji su ga mučili i izvodili na strijeljanje, pa mu pucali oko glave, ne odajući mu da još nisu odlučni da ga i ubiju. Kao i svi ljudi koji dugo promišljaju spremajući ispovijest, uočljivo nespretni u načinu, kad je progovorio bilo je to drugačije od svih promišljenih varijanti. Bilo je kazano upravo ono što je htio učiniti, uviti i tek najaviti u slutnjama:

- Kad pobijedimo, vi ćete nas obijedene trockiste strijeljati! - i Milan Pavičić uzaludno izliva ljutnu i na takvu pomisao, ali kasnije će, kad ushtjedne da objasni i Jelaču i barem neke postupke prema Jelači, krležijanski ustvrditi kako je »neopisivost svega što smo doživjeli očita«. Ducko Jelača je jedini nosio traumu svog »trockizma«. Drugi mu to nisu spočitavali, nisu se ni sjećali, ako i jesu bili svjedoci. U njegovoj partijskoj karakteristikci s jeseni 1943. godine je rečeno da jeste »bio sumnjiv, ali je to opravdao«, kao »vredan, pošten i disciplinovan« borac, »odan NOB-ici.¹⁰⁷³⁾ Začudo, čak i kad je primljen u Partiju, i kad je kratko vrijeme rukovodio partijskom organizacijom čete, on je - što je gotovo precizno rekao Pavičiću - vjerovao da je Partija sve to njegovo odano služenje prihvatila samo kao trenutno rješenje.

Ducko Jelača nije sahranjen s počastima; možda bi netko mogao pomisliti da mu je oprošteno.

¹⁰⁷³⁾ AVII, 796, 31-24/4.

Da bi se iskazala puna odlučnost u nepoštednom istrebljenju »svake pljačkaške pojave«, dan poslije Duckovog samoubistva pred streljački stroj je izveden hrabar borac Dušan Opalić. On je bio iz grupe optužene za klanje ovce.

Istovremeno se sličan prestup dogodio i u 1. četi 4. bataljona. Komesar te čete, Rade Svilar, pobjegao je u Liku i tamo se priključio nekoj jedinici NOV. Komandir čete Ilija Popović je smijenjen zbog nebudnosti. Za komandira 1. čete 4. bataljona postavljen je Mile Filipović, koji je poslije rasformiranja 5. ruskog bataljona bio pri štabu brigade, neraspoređen.

Tamo gdje su sahranjeni Jelača i Opalić, na izlasku iz raspukline između Lunjevače i Šatora, u Rorama, 1. bataljon je ostao i poslije 24. juna, a ostali dijelovi 1. brigade su smijenili 3. brigadu u Dubravama, Prijanima i Pribelji, na južnim padinama Jastrebnjaka, stalno u čarkama s četnicima, koji su se rasuti u grupice krili u šumama istočno od ceste Glamoč - Mliništa. Odatle će bataljoni, povremeno, biti raspoređivani na osiguranje divizijske bolnice i glamočkog aerodroma, a učestalo će odlaziti u akcije protiv četnika na Mliništa, u Gerzovo, Podgoriju i druga sela i šume između Mrkonjić-Grada, Pljeve i Glamoča. Početkom jula »Pekiša Vuksan« je bio pod komandom štaba 2. ličke proleterske brigade, koja je uveče 2. jula u 22 sata izvršila neuspjeli napad na Livno u kojem je bilo oko 1000 Nijemaca i domobrana. »Nijesmo ga zauzeli«, pisao je 6. jula štab 6. divizije, »zbog toga što je neprijatelj u samu veču dobio pojačanje, što je dobio pojačanje i u toku same borbe kod Šujice, te se napad i nije izvodio uporno i energično.«¹⁰⁷⁴ Za vrijeme napada na Livno dva bataljona 1. brigade su zatvarala pravac Mliništa-Glamoč, a jedan je bio u rezervi štaba divizije.¹⁰⁷⁵

Naređenje za pokret na istok je već bilo pripremljeno. I ovoga puta su teški ranjenici i svi nepokretni borci izdvojeni: 20 ranjenika na nosilima, 61 konjanik i 135 bolesnika iz bolnice 6. proleterske divizije su prije pokreta poslani u Dalmaciju, da bi s Visa brodovima odvezeni na liječenje u Italiju.¹⁰⁷⁶ Vrhovni komandant je 16. jula od štaba 6. divizije tražio da sve teške ranjenike ostavi kod 5. krajiškog korpusa, ili da ih evakuirava avionima u Italiju. Štab divizije je štabu 1. proleterskog korpusa u depeši javio da će u noći 17. i 18. jula biti evakuirano 180 teških ranjenika, ali to nisu bili borci 6. već 1. proleterske i 10. krajiške divizije.¹⁰⁷⁷ Izdvajanjem teških ranjenika i najtežih bolesnika iz jedinica 6. divizije, pokret ličkim proleterima preko Bosne bio je uveliko olakšan, ali pri tome valja imati na umu da je s divizijom na marš krenuo »priličan broj drugova izmorenih i iscrpljenih«.¹⁰⁷⁸

Sve do prvih dana u julu u jedinicama se nije ništa govorilo o pokretu za Srbiju, a onda je Vrhovni komandant 3. jula obavijestio štab 1. proleterskog korpusa da »Šesta divizija ostaje u Prvom korpusu« i da »treba doći za vama«, pa je od štaba korpusa Jražio da taj pokret koliko

¹⁰⁷⁴> Zb. NOR, IV/27, 98.

¹⁰⁷⁵> Isto, 25.

¹⁰⁷⁶> Đorđe Orlović, n.d. 277.

¹⁰⁷⁷> Zb. NOR, 11/13, 462.

¹⁰⁷⁸> Isto, IV/27, 328.

god je moguće ubrza. Po Titovom planu, 1. proleterski korpus sa svoje obje divizije »bi se prikupio, odmorio i snabdio materijalom« u istočnoj Bosni, uglavnom »na sektoru Foče«.^{1079>} U vezi s tim 6. jula je štabu 6. divizije naredio:

»Prikupite snage i pripremite se za pokret. Treba da uđete u sastav svog korpusa. Pitanje je pravca pokreta da li za I divizijom ili preko centralne Bosne. Promislite i vi, pa dajte predlog«.¹⁰⁸⁰⁾

Ići »za I divizijom«, značilo bi preći Vitorog, spustiti se u Gornji Vakuf, uspeti se zatim na planinu Bitovnju, a odatle proslijediti pravcem Kalinovik - Foča - Čajniče. Sreten Žujović Crni, koji je u istočnu Bosnu stigao sa štabom 1. proleterskog korpusa, da bi se potpuno priključio generalu Peku Dapčeviću, koji je komandovao Operativnom grupom divizija pripremljenih za prodor u Srbiju, predlagao je »da Đoko vrši pokret preko Gacka« i da »usput, uz sadejstvo Hercegovaca«, oslobodi Gacko. Taj predlog je podržao i general Dapčević. Tito se nije složio. On je 17. jula u depeši Žujoviću i Dapčeviću objasnio da »Đoko ne može učestvovati u nikakvoj borbi u Hercegovini«, jer su njegovi borci isuviše iscrpljeni i treba im odmor i dobra hrana«.¹⁰⁸¹⁾

Prema planu Vrhovnog štaba, položaje 6. divizije trebale su preuzeti jedinice 5. i 8. korpusa. No, baš kad je pripremljena smjena, 17. jula, dijelovi 7. SS i 118. lovačke divizije su na prostoru Livno - Glamoč - Kupres ušle u operaciju »Blitzlich«. Drugoj i Trećoj brigadi 6. divizije će trebati dva dana da se »odlijepe« od neprijatelja, koji će ubrzo, poslije povlačenja 6. divizije s livanjsko-glamočkog prostora, ući i u Glamoč. Druga lička proleterska brigada je uspješno odolijevala svim njemačkim napadima sve dok se - kao što je to tražio štab divizije - bataljoni 1. brigade nisu, štiteći bolnicu, izvukli s ugroženog teritorija pomičući se prema Kupreškom polju.

^{>079} Isto, 11/13, 358.

⁰⁸⁰⁾ isto, 452.

¹⁰⁸¹⁾ Isto, 474.

*Kuriri Bokan, Zdravko Lončar
i Vazme Šupak (slijeva na desno)*

*Gojko i Stevo Korica
(snimljeno uoči rata)*

Đuro Rađenović i Zivko Medić Žiža (čuče); stoje: Jovo Marčetić, Miloš Vujnović Lašo, Petar Stanić, Mane Stojanović, Janko Svilar, Petar Zdjelar, Branko Kričković, Vlado Vein i Dane Medić (snimio Dragan Grubor 29. augusta 1944)

*Rade Đapa, Dušan Ivančević i
Stevo Glumac*

*Mičo
Čušić*

*Milan
Antončić
Velebit*

Dobanovci, 24. oktobra 1944. Oproštaj sa Milanom Antončićem Velebitom

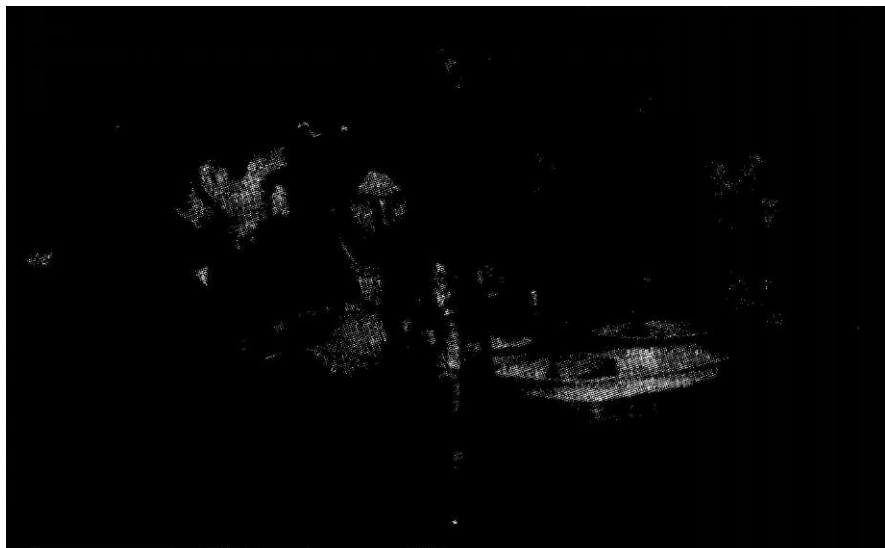
Đuro Bokan

Štab »Gupčevog« bataljona na Zelengori 16. augusta 1944.

Nikola Kovačević, Radica Popović i Milan Kovačević (slijeva na desno)

Objed u Štabu brigade u Beogradu, decembra 1944.

*Živko Medić, Gojko Damjanović, Dragan Grubor, Laso Vujnović i Stevo
Glumac (slijeva na desno)*

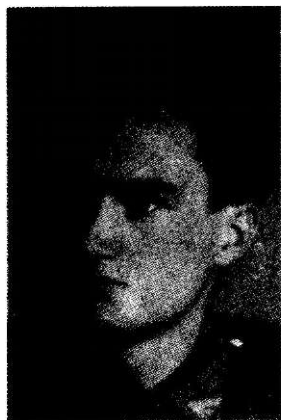

Rukovodstvo saniteta 1. ličke proleterske brigade

Lazo Radaković i Dmitar Zaklan 9. marta 1945.

Mladen Šikić

Mika Glumac

Milan Dubajić Mićo

Gojko Damjanović, Branko Vukelić Bato, Laso Vujnović, Dragan Grubor, Dara Đapa, Stojan Trtica i Milena Marković (stoje); čuče kuriri Vazma Šupak, Kresović, Radojčić i Milovanović

*Mika Vuksan, Soka Mandić,
Soka Pećanac i kurir Miso Prijić
(slijeva na desno)*

*Nikola Popović s dvojicom kurira
i Smiljom Prijić*

*Markica Vojnović, Đoko Vukmirović, Milan Šašić i Mičo Jelača
(slijeva na desno)*

*Milan Dosen, Vinko Randić
i Dušan Korica*

Milijan Živanović i Vences Mornar

*Miloš Počuča, Bosa Lemajić, Đuro
Tankosić, Petar Teslić, Danica
Petrović i Ilija Isailović*

*Jelka,
bolničarka
1. bataljona*

Milena Marković i Milka Rodić

